

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УДК 811.161.2'373.612

Н. І. Бойко

ЕКСПРЕСИВИ-КОМПОЗИТИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: СЕМАНТИЧНИЙ ТА СЛОВОТВІРНИЙ АСПЕКТИ

У статті проаналізовано особливості семантико-словотвірної підсистеми експресивів-комполітів на позначення якостей характеру та поведінки людини в українській мові; з'ясовано похідну природу експресивів-комполітів української мови та їхній емотивно-аксіологічний потенціал.

Ключові слова: експресивна лексика, лексична семантика, фразеологічні одиниці, семантична структура.

На сучасному етапі розвитку української лінгвостилістики пріоритетними і важливими залишаються антропоцентричні тенденції, що зосереджують увагу на зв'язках мови з її творцем, сферою суб'єктивних емотивно-аксіологічних смислів, прагненням глибше розкрити сутність самої мови, проникнути в її природу, поглибити аналіз мовних явищ у контексті національної культури [1; 2; 5; 7; 10]. Актуальним є вивчення способів творення, семантики експресивних лексем, їхніх функціональних можливостей.

Лінгвістичні розвідки українських та зарубіжних мовознавців були присвячені вивченню різних аспектів експресивних слів, а саме: лексико-семантичного (В.М.Русанівський, С.Я.Єрмоленко, В.А.Чабаненко та ін.), словотвірного (М.Я. Плющ, Ж.В.Колоїз, Г.М.Вокальчук, В.В.Герман, О.А.Земська, І.Г.Олійник, Л.П.Павленко, О.А.Стишов та ін.); лінгвостилістичного (М.Я.Плющ, С.Я.Єрмоленко, Н.М.Сологуб, В.А.Чабаненко, Л.О.Ставицька, Г.М.Сюта та ін.), лексикографічного (Г.М.Віняр, Г.М.Вокальчук, Г.М.Колесник, Ж.В.Колоїз та ін.), функціонального (В.С.Ващенко, С.Я.Єрмоленко, В.А.Чабаненко та ін.).

Значної уваги дослідників заслуговує й вивчення засобів вираження лексичної експресивності. Актуальність досліджень такого плану зумовлена потребою схарактеризувати експресивну лексику крізь призму антропоцентричної парадигми [1; 2; 3; 5; 7].

Аналіз засобів вираження лексичної експресивності дозволяє виділити сформовані засади структурування функціонально-семантичного поля експресивності, яке передбачає, крім засобів, наявність різних способів вираження лексичної експресивності та механізмів її реалізації. Лексична експресивність – явище марковане й певним чином мотивоване. Для неї характерні такі способи мотивації, або способи вираження лексичної експресивності: фонетичний, морфемний, словотвірний та семантичний. Функцію семантичного мотиватора О.О.Потебня розкривав через внутрішню форму слова: “у ряді однокорених слів, які послідовно впливають одне з іншого, кожне попереднє можна назвати внутрішньою формою наступного (“образом образу”) [11, с. 115].

Існує кілька різновидів мотивування похідних основ. Специфічність експресивного змісту передбачає специфічність форми – створення нетипових звукових, словотвірних та семантичних комплексів. Різні види контрасту репрезентовані матеріально й спрямовані на реалізацію експресивної функції в мові та мовленні. Фондові експресивні засоби являють собою систему, елементи якої підлягають ступенюванню й характеризуються високим рівнем виразності. Особливий експресивний ефект забезпечують експресиви-комполіти, демінутивно-меліоративні суфікси, механізми, що зумовлюють порушення усталених норм сполучуваності морфем та лексичних одиниць і ведуть до розвитку нових переносних значень. Повне узгодження експресивної форми й експресивного змісту ілюструють оказіональні інновації та слова, утворені від експресивних основ, які зберігають відношення: мотивувальне (твірне) і мотивоване (похідне). За такої умови експресивність мотивувального маркує нове мотивоване значення лексичної одиниці, яка зберігає позитивну / негативну емотивну оцінність мотиватора. Функцію останнього

беруть на себе вільні словосполучення, фразеологічні одиниці (далі – ФО) та сполуки ідіоматичного змісту, які забезпечують підґрунтя для утворення лексичних одиниць зі свіжим і стійким експресивним ефектом, який досить довго не згасає.

Похідні експресиви-композиції найчастіше утворюються шляхом компресії (згортання) метафоричних (сурядних та підрядних) словосполучень (а) або трансформації чи згортання стійких сполук – ФО (б). За такої умови показниками (мотиваторами) експресивності похідних лексичних одиниць є поняттєві плани словосполучень слів різних типів: а) *баболюб, блюдолиз, буквоїд, вертигуз, правдомовець, урвиголова, гріхотворець, дармоїд, сухоребрик, дурносміх, білоручка, жовторотий* (перен.), *зірвиголова, марнослава, багатознайка, пустодзвін, пустоцвіт, книгогриз, тонкослізка, хитромудрий, христопродавець, чудотворець, чудодій, серцеїд, сміхотворець* та ін.; б) *добросердий* (ФО – добре серце), *грайливоокий* (грати очима), *головодур* (голову дурити), *горлодер* (дерти горло), *дурисвіт* (дурити світом), *байдикувати* (байдики бити), *баляндрасити* (баляндраси точити), *теревенити* (теревені правити), *зубоскалити, зубоскал* (зуби скалити), *насобачитися* (собаку з'їсти), *слизькоязыкий* (слизький на язик), *душогуб* (губити душу), *вертихвіст, крутихвіст* (вертити (крутити) хвостом), *таволов* (гав ловити), *вітрогін (вітрогон)* – (ганяти вітер), *пустоголовий* (пуста голова), *гріхопадіння* (ірон. порушення громадських норм моралі, поведінки) – (упасти в гріх), *душопродавець* (продавати душу), *крутиголова (закрутиголова)* (крутити (закрутити) голову), *окозамилювач* (замилювати очі), *вітроголовий* (вітер у голові), *горлохват* (хватати за горло), *варивода* (варити воду), *шкуродер* (дерти шкуру), *гріховодник* (увести в гріх, наводити на гріх) та ін. [2, с. 250-251].

Значний експресивний потенціал властивий індивідуально-авторським новотворам-композиціям [3; 4; 6; 8], які мотивуються переважно вільними словосполученнями та передають ставлення автора до особи чи об'єкта номінації, дають їм нові (образні) назви, акцентують увагу на значущих, на думку автора, характеристиках референта, надають висловленню емотивно-оцінне забарвлення та забезпечують досягнення експресивного ефекту, наприклад: *Де буду я, бентежний, буйномрійний...* (М. Вороний); *...гарячоока і гарячоуста Варка, Василева жінка* (М. Стельмах); *Добре сказав: "Лихо грає". Лихограй. Осауле, нехай і записаний він буде Лихограєм* (О. Коломієць).

Похідні експресиви-композиції, утворені від фразем, характеризуються синтезом значення і форми. Вони є наслідком не лише закону економії, що діє за принципом мінімальних мовленнєвих зусиль, а й прагненням конденсувати значний експресивний потенціал, властивий більшості відфраземних одиниць, в одній словоформі.

Відфраземні експресиви утворюються переважно двома способами: 1) шляхом опущення окремого компонента ФО й ускладнення іншого афіксальними морфемами (байдики бити → *байдик+ува+ти, байдик+ува+ни (я)*; брати в шори → *за+шор+юва+ти, собаку з'їсти* → *на+собач+и+ти+ся*; дбати за свою шкуру → *шкур+н (ий), шкур+н+ик, шкур+н+иц+тв (о)*; баляндраси точити → *баляндрас+и+ти, баляндрас+н+ик*; воду каламутити – *каламут+н+ик, рачки лазити* – *рачк+ува+ти, теревені правити* → *теревен+и+ти* тощо); 2) шляхом основоскладання компонентів та афіксацією (скалити зуби → *скалозубити, скалозуб*; слизький на язик → *слизькоязыкий*; дерти носа → *носодер*; липкі руки → *липкорукий*; чисте серце → *чистосердий*; боліти серцем → *сердобольний*, губити душу → *душогуб*; мідний лоб → *міднолобий*, мутити воду → *мутовод*, гав ловити → *таволов*, дурити голову → *головодур* тощо.

Особливості семантики відфразем-експресивів зумовлені їхнім специфічним статусом. Відфраземи поєднали в собі риси лексичних і фразеологічних одиниць. Від перших вони запозичили значний експресивний потенціал, який виявляється через емотивний та оцінний компоненти (*крутихвіст, носодер, головодур, вітрогон, закрутиголова, зубоскал, слизькоязыкий, душогуб*) та властивість ФО співвідноситися з найрізноманітнішими об'єктами, явищами й ситуаціями, тобто володіння широкими референтними можливостями (у роті чорно → *чорноротий*: 1) який злісно лається; 2) який поширює наклепи, плітки; 3) який дуже злий, непривітний; ламати карк → *карколомний*: 1) дуже небезпечний; 2) перен. дуже важкий, складний для виконання, розв'язання; 3) ризикований; 4) перен. надзвичайний; збити з пантелику → *спантеличений*: 1) розгублений; 2) зніяковілий; 3) збентежений; 4) здивований; *спантеличити*: 1) викликати розгубленість, замішання, подив у кого-небудь; 2) змушувати втрачати послідовність думки; збивати; 3) впливаючи яким-небудь чином, спонукувати до зміни поведінки. Зі словом відфразему зближують лексико-граматичні категорії, досить широкі парадигматичні та синтагматичні можливості [14, с. 9-10].

Відфраземні експресиви виникають на основі поширених і частовживаних ФО з двокомпонентною структурою та високим потенціалом експресивності, який передається похідній лексемі в сконденсованому образно-метафоричному значенні. Експресивний ефект відфраземних дериватів зумовлений компонентним складом ФО. Так, наявність незрозумілих, рідко вживаних, архаїзованих компонентів чи їх форм (як правило, синхронно не мотивованих) не лише не перешкоджає утворенню похідних лексем, а й значно посилює їхню експресивну семантику: *балахандра* точити → *балахандрастити*, *теревені* правити → *теревенити*, *байдики* бити → *байдикувати*, *байдикар* (О.Гончар), *збити з пантелику* → *спантеличити*, *спантеличений*, *золоті уста* → *златоуст* (жарт., ірон. людина, яка вмє красиво говорити; красномовний балакун), *бити чолом* → *чолобитна* (жарт. про заяву), *чолобитничати*.

Серед лексико-граматичних розрядів ФО, виділованих на основі належності стрижневого компонента до певної частини мови, найважливішим джерелом поповнення лексичних експресивів-іменників виявилися дієслівні з такими модифікаціями: 1) стрижневе дієслово + залежний іменник → іменникова основа в препозиції + дієслівна (*шкуру дерти* → *шкуродер*, *ганяти вітер* → *вітрогон*), *серденько болить* → *сердоболець*, *замилювати очі* → *окозамилювач*, *ловити гави* → *гаволов*, *наводити на гріх*, *увести в гріх* – *гріховодник*; 2) стрижневе дієслово + залежний іменник → дієслово у формі наказового способу + іменник (*вертити* (*крутити*) *хвостом* → *вертихвіст*, *крутихвіст*, *крутити* (*закрутити*) *голову* → *крутиголова*, *закрутиголова*, *варити воду* → *варивода*, *дурити світом* – *дурисвіт*; *скалити зуби* – *скализуб*). Окремі відфраземні експресиви утворені від іменникових ФО: *добре серце* → *добросердечний*, *добросердий*, *щире серце* → *щиросердечний*, *щиросердий*, *пуста голова* → *пустоголовий*, *пусті слова* → *пустослов*, *пустослів'я*, *злі язика* → *злязиковий*, *мідний лоб* → *міднолобий*, *дубова голова* → *дубоголовий*.

Експресиви-відфраземи здебільшого зберігають емотивно-оцінне (позитивне / негативне) значення тієї ФО, від якої вони утворені: *гострий на слово* (+) → *гострослов* (+), *кривити душею* (-) → *криводушити* (-), *тугий на вухо* (-) → *туговухий* (-), *пуста голова* (-) → *пустоголовий* (-), *дубова голова* (-) → *дубоголовий* (-). Зіставлення тлумачень ФО в Словнику фразеологізмів української мови (СФУМ) та відфразем у Словнику української мови (1970-1980) (СУМ) дає підстави говорити лише про незначні модифікації (1), розширення (2), звуження (3), зміну (4) емотивно-оцінних значень у похідних експресивах-композиціях: 1. ФО – *серденько (серце) болить* – хто-небудь тяжко переживає з якогось приводу, уболіває, тривожиться за кого-, що-небудь (СФУМ, 640) – позитивна оцінка, почуття схвалення, доброзичливості; *сердоболець* – людина, яка вболіває за когось, співчуває чужому горю, нещастю та ін.; *жалісливець*, *уболівальник* (СУМ, 9, 133) – позитивна оцінка, почуття схвалення, вдячності, шанобливості, поваги; 2. *Замилювати очі* – обдурювати кого-небудь, хитрувати; приховувати хиби, недоліки; *окозамилування* – умисне приховування недоліків, установлення чого-небудь у кращому вигляді, ніж насправді, введення в оману; *ловити гави* (фам.) – 1) марно витрачати час, нічим не займатися; *байдикувати*; 2) розглядати все навколо із зайвою цікавістю; 3) виявляти неухважність, бути неухважним; 4) не використовувати якоїсь можливості, упускати слушну нагоду; *гаволов* – зневажливо про людину, яка ходить без діла, *байдикує*; 3. *Крутити голову* – 1) закохувати в себе; 2) поводити себе нечесно стосовно кого-небудь, *дурити*, *обдурювати* – негативна оцінка, почуття несхвалення; *крутиголова* – (той, та), хто крутить іншим голови, *морочить інших* – негативна оцінка, нешанобливо-іронічне ставлення до такої людини; *мідний лоб* – ірон. той, хто не відзначається розумом; *упертий*, *нерозсудливий*, *нетямущий* і т. ін.; *міднолобий* – зневажл. безглуздо *впертий*, *тупий*, *туполобий*; *кров пити* – 1) тяжко *визискувати*, *експлуатувати* кого-небудь; 2) *знущатися* з кого-небудь, *збиткуватися* над кимсь, *кривдити* когось – негативна оцінка, почуття осуду, неприйняття, засудження подібних дій; *кровопивець*, *кровопій* – зневажл. *жорстока*, *люта людина*, яка може *вбити* кого-небудь, – негативна оцінка. почуття презирства до такої людини; 4. *Золоті уста* – про того, хто вмє дотепно висловлюватися – позитивна оцінка, захоплення *якістю* такої людини; *златоуст* – ірон. людина, яка вмє красиво говорити; *красномовний балакун* – негативна оцінка, зневажливе ставлення до балакуна; *гострий на язик* – *здатний дотепно та влучно говорити* – позитивна оцінка, схвалення такої *якості*; *гостроязиковий* – який любить *дошкуляти* словами, любить *говорити дотепно* – негативна оцінка, неприйняття, несхвалення таких *захоплень*; *блудити словами* – *говорити несвідомо, безтямно, уві сні*; *марити* – *нейтральна оцінка з відтінком несхвалення*; *словоблудство*, *словоблуддя* – зневажл. *пусті, беззмістовні розмови*, *балачки* – негативна оцінка, зневажливе почуття-ставлення.

Окремі відфраземні експресиви, мотивовані семантикою ФО, пов'язані з ними генетично, але не безпосередньо. Виникли вони опосередковано, через низку словотвірних процесів: ФО →

прикметник → іменник → дієслово (бити чолом → *чолобитна* → *чолобитник* → *чолобичничати*); замилювати очі → *окозамилювання* → *окозамилювач*; хліб та сіль → *хлібосольний* → *хлібосол* → *хлібосольність* → *хлібосольство*; скалити зуби → *скалозубити*, *зубоскалити* → *зубоскальство* → *зубоскал*; нюні розпускати → *нюнити* → *нюня*; блудити словами → *словоблудство*, *словоблуддя* → *словоблуд*.

Немає підстав вважати, що всі ФО, будучи за своєю природою потенційно експресивними, утворюють похідні експресиви. Досить значна частина відфразем функціонує як інгерентно нейтральна, неекспресивна: на швидку руку → *нашвидкуруч*, голими руками → *голіруч*, братися за шапку → *шапкобрання*. Поодинокі експресивно нейтральні ФО стали базою для утворення похідних експресивних лексичних одиниць із позитивною емотивною оцінкою: хліб і сіль → *хлібосол* (людина, яка любить приймати й щедро частувати гостей), пряма лінія → *прямолінійний* (який не приховує своїх думок, поглядів, прямий, щирий, відвертий).

Показовим у плані збагачення експресивного фонду мови є не лише різноманітність відфраземних похідних у семантичному плані (у структурному відношенні переважають складні утворення (71%) порівняно з простими (29%) [14, с. 16]), а й належність відфраземних експресивів до різних морфологічних класів при значній перевазі іменників, що виступають емотивно-оцінними назвами осіб.

Отже, значення відфраземних експресивів може або безпосередньо зумовлюватися семантикою ФО (спостерігається збіг оцінних значень експресивів-комполітів і базових фразем), або модифікуватися та набувати іншого (протилежного) оцінного значення, або розвивати аксіологічне значення з вищим ступенем експресивності (порівняно зі значенням базової фраземи). Семантика похідних експресивів-комполітів, що виникли внаслідок структурного згортання ФО, образно мотивується внутрішньою формою, що фактично є для них обох спільною. Відмінність фразем і експресивів-комполітів чітко простежується лише на формально-граматичному рівні. Перші належать переважно до сполук дієслівної структури й характеризуються через емотивно-оцінну семантику дії, стану, поведінки тощо. Серед аналізованих ФО – низка багатозначних: *ловити тави* – 4 значення, *ламати голову* – 3 значення, *скалити зуби*, *закрутити голову*, *водою не розлити*, *пити кров*, *крутити голову*, *дерти (лупити) шкуру*, *ламати карк* – по 2 значення. Експресиви-комполіти – це передусім іменники, належні до лексико-семантичної групи "емотивно-оцінні назви осіб" (*тавол*, *нерозлийвода*, *закрутиголова*, *варивода*, *кровопивець*, *кровопій*, *шкуродер*, *шкуролуп*, *скалозуб (зубоскал)*), і лише зрідка – прикметники та дієслова (*карколомний*, *головоломний*, *скалозубити (зубоскалити)*). Похідні відфраземні експресиви, належні до трьох лексико-граматичних класів, як правило, мають по одному експресивному значенню.

Експресиви-комполіти об'єднані на основі позалінгвальних чинників та особливостей семантичних структур – поєднання денотативного, конотативного та образного макрокомпонентів. Аналізовані експресивні лексеми переважно називають різні ознаки, якості, властивості, характерні риси людини та ставлення до неї мовця й характеризуються полікомпонентністю семантичної матриці. Наявність образного макрокомпонента значно посилює експресивний потенціал похідної лексичної одиниці, оживлюючи та актуалізуючи національно-культурні стереотипи позитивного / негативного членування фактів позамовної дійсності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н. Ф. Поэтическая энергия слова : синергетика языка, сознания и культуры. – М. : Academia, 2002. – 394 с.
2. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : [монографія]. – Ніжин : ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2005. – 552 с.
3. Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) ; за ред. А. П. Грищенка : [монографія]. – Рівне : Науково-видавничий центр „Перспектива”, 2004. – 524 с.
4. Герман В.В. Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60-і – 90-і роки): Автореф. дис.... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 22 с.
5. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: Стилістика та культура мови. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
6. Колоїз Ж. В. Українська okazіональна деривація : [монографія]. – К. : Акцент, 2007. – 311 с.
7. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 2000. – 311 с.
8. Лисиченко Л. А. Лексико-семантична система української мови. – Х., 1997. – 131 с.
9. Плющ М. Я. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: Підручник. – К.: Вища школа, 2005. – 286 с.

10. Плющ М.Я. Мовні засоби емоційно-оцінної характеристики в "Енеїді" І.Котляревського // Ювілейна наукова конференція, присвячена 200-річчю від дня народження І.Котляревського. – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1969. – С. 59-62.
11. Потєбня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 616 с.
12. Словник української мови: У 11 т. /Ред. кол.: І.К.Білодід (голова) та ін. – К.: Наук., думка, 1970-1980.
13. Словник фразеологізмів української мови /Уклад.: В.М.Білоноженко, І.С.Гнатюк та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1098 с.
14. Стишов А.А. Отфраземные образования в современном украинском языке. – Автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.01 / А.А.Стишов. – К., 1991. – 18 с.

В статті проаналізовані особливості семантико-словообразовательної підсистеми експресивов-комполітів, позначаючих якості характеру і поведінки людини в українській мові; визначено похідну базу експресивов-комполітів української мови, їх емотивно-аксіологічний потенціал.

Ключові слова: експресивна лексика, лексическа семантика, фразеологічна одиниця, семантична структура.

The article analyses peculiarities of the semantic-word-building system expressive lexemes on designation features of character and behavior of a person in Ukrainian language. It determined the vicarious nature of expressive lexemes Ukrainian language, emotive, evaluative potential.

Key words: expressive lexemes, lexical semantic, phraseological units, semantic structure.